

УДК 340.1:342.1

DOI: 10.32342/2709-6408-2021-1-2-16

С.В. ПЕТКОВ,

*доктор юридичних наук, професор,
заступник директора Науково-дослідного центру
правового забезпечення державотворення та безпеки
Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Київ)
ORCID: 0000-0003-4160-767X*

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЗМІНИ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПАРАДИГМ

У статті здійснено аналіз наукових підходів щодо еволюції, сутності та особливостей поняття «відповідальність», «соціальна відповідальність», «юридична відповідальність». Констатовано, що відповідальність визначається рівнем розвитку суспільної свідомості, рівнем соціальних відносин, існуючими соціальними інститутами. Відповідальність як соціальне явище може виявлятися як у позитивному вигляді – отримання винагороди, так і в негативному – за вчинення правопорушень. Класифікація відповідальності як соціального явища залежить від сфери соціальної діяльності, у зв'язку з чим виділяють політичну, моральну, суспільну, юридичну та інші види відповідальності. Теоретично обґрунтовано, що юридична відповідальність відрізняється від інших видів соціальної відповідальності формальною визначеністю, обов'язковим дотриманням правових норм, державним контролем за їх виконанням, застосуванням до правопорушника державного примусу, запобіганням правопорушенням і охороною правопорядку. Визначено міру відповідальності в публічних і приватних правовідносинах. Хаотичне, безсистемне накопичення загальних норм в основних кодексах, введення нових визначень та визначень у законодавство про кримінальну відповідальність, нерозуміння суті дисциплінарної відповідальності за проступки, створення нових органів, що здійснюють адміністративну діяльність, яка здійснюється у сфері інших державних органів, – все це призвело до справжньої безвідповідальності чиновників та вразливості громадян від протиправних дій правопорушників. Проаналізовано публічні делікти (злочин і проступок), окреслено проблемні питання і надано пропозиції щодо їх удосконалення. Розглянуто види юридичної відповідальності за вчинення правопорушень (деліктів). Акцентовано увагу, що відповідальність є необхідною умовою розвитку і ефективного функціонування держави, її ефективність залежить від механізмів реалізації відповідальності перед особою і визначається рівнем розвитку суспільної свідомості, рівнем соціальних відносин, існуючими соціальними інститутами. Ключовим завданням відповідальності є справедливе застосування і невідворотність покарання.

Ключові слова: відповідальність, класифікація, правопорушення, санкція, покарання, справедливість, норми законодавства.

Постановка проблеми. Необхідною умовою розвитку і ефективного функціонування соціально орієнтованої ринкової економіки, забезпечення високої якості життя населення, створення громадянського суспільства і розширення умов для людського розвитку є формування та реалізація правових інститутів, в тому числі інституту юридичної відповідальності.

Розвиток демократії без відповідальності неможливий, демократія без відповідальності перетворюється на всюдозволеність, що ми і бачимо в пострадянських країнах на всіх рівнях – від особистісного до державного. Демократія і відповідальність – дві сторони єдиного цілого. Демократія необхідна в суспільстві, відповідальність – в державі, демократія – в колективі, відповідальність – в організації [1].

Стан дослідження. Соціально-правову природу відповідальності досліджували предшественники як галузі права, так й інших напрямів, серед яких можна виділити таких, як В.Б. Авер'янов, Ю.В. Александров, Ю.П. Битяк, В.К. Колпаков, В.В. Копейчиков та ін. Однак проблематика відповідальності – одне з важливих питань сьогодення, яке викликає чимало дискусій серед вчених. Саме тому **метою статті** є аналіз сутності відповідальності як соціального явища, генезис її розвитку, з'ясування ролі правового інституту юридичної відповідальності в публічних і приватних правовідносинах, визначення проблематики відповідальності за вчинення деліктів і надання пропозицій щодо вдосконалення логічних конструкцій у вигляді дефініцій і норм.

Виклад основного матеріалу. Відповідальність, як соціальне явище виникла разом з появою людства і суспільства, з появою системи нормативного регулювання суспільних відносин, норм, звичаїв, релігійних норм, моралі і права. Саме відповідальність, зазначає Б.С. Яковлев, є фактором, що регулює поведінку людини протягом всієї історії, а також одним із факторів управління поведінкою людей [2, с. 103]. «Це певне явище, що існує незалежно від будь-яких суб'єктивних чинників ... є обов'язковим проявом регулювання суспільних відносин в межах відповідності особистістю поведінки між суб'єктами соціальної комунікації» [3, с. 41]. Тобто відповідальність об'єктивно зумовлена потребами суспільства і є обов'язковим проявом регулювання суспільних відносин в соціумі.

Спочатку визначимося з сутністю і змістом поняття відповідальності. Якщо звернутися до лінгвістики, то дефініція «відповідальність» тлумачиться як покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, дії, вчинки, слова [4, с. 177]; необхідність, обов'язок відповідати за свої дії, вчинки, бути відповідальним за них [5, с. 412]. У філософському словнику М.М. Розенталя: «Відповідальність – категорія етики і права, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства (людства в цілому), що характеризується дотриманням норм права і норм моралі» [6].

Відповідальність – правова та державно-адміністративна категорія, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин, які побудовано за принципом «людина – суспільство – держава». «Актуалізація ідеї соціальної держави зміщує акценти як наукових досліджень, так і політичної практики з соціальної відповідальності людини перед суспільством і державою на соціальну відповідальність держави перед суспільством і людиною» [7].

Розмірковуючи про відповідальність як засіб забезпечення прав громадян, слід зазначити, що вона виникла ще за часів первісного суспільства і мала виключно соціальну природу. Вона застосовувалася як засіб покарання членів спільноти, які у своїй поведінці відхилилися від загальноприйнятих правил, норм і звичаїв.

Що стосується відповідальності як соціального явища, то це досить специфічна форма взаємозв'язку особистості і суспільства, яка забезпечує усунення неузгодженості, дезорганізації в суспільному житті, розв'язання суперечностей і конфліктів між учасниками суспільних відносин, а отже, виникає тоді, коли виникає необхідність в узгодженні поведінки людини з системою суспільних вимог (норм, правил).

Про необхідність об'єднати владу і закон, здійснити перетворення в державі на основі виключно законного офіційного і загальнолюдського закону наголошував і давньогрецький державний діяч і філософ Солон. І саме із законодавчих реформ Солона, на думку Аристотеля, почалася афінська демократія [9, с. 157]. Платон і Аристотель намагалися пояснити причину цього, а не іншого вчинку людини, розглядаючи взаємозв'язок між добровільним і примусовим, свідомим і несвідомим, об'єктивним і суб'єктивним, вільним і необхідним. Відповідальність людини за свій вибір як результат свободи вибору очевидна для Платона. У своїх працях Платон подає подвійну природу відповідальності – моральну відповідальність і відповідальність перед законом, яка трансформується у відповідальність за його порушення. Виходячи з цієї теорії, існує два аспекти – позитивний (моральна відповідальність перед суспільством, державою) і негативний (відповідальність, яку відчуває людина при порушенні встановлених норм). Так, наприклад, у своєму «Тімеї» (трактаті) Платон описує, як, увійшовши в царство мертвих, герой бачить, що люди самі вибирають свою долю. Вони вільні у своєму виборі і відповідають за це,

оскільки їх вибір визначає увесь їх подальший шлях [10; 11, с. 18]. У вченні Геракліта про Логос поставлено основну етичну проблему – взаємозв'язок того, як поведяться реальні люди і як вони мають поводитися [12, с. 61–62]. Тобто вчення Геракліта показує можливість вибору людиною поведінки, і тому саме вона несе відповідальність за результати цього вибору.

У Стародавньому Римі, на думку Полібія, відповідальність забезпечувалася розподілом влади між трьома гілками: консулами, сенатом і людьми. Система контролю і відповідальності влади, встановлена в Римі, дозволила «... контролювати одну гілку влади іншою, коли можливі претензії однієї влади на невідповідне значення зустрічають відповідну опозицію інших органів влади, а держава в цілому зберігає свою стабільність і міцність» [13]. Варто звернути увагу на той факт, що як тільки система соціальної відповідальності Стародавнього Риму згодом була порушена, це призвело до послаблення і подальшого руйнування Римської імперії.

Справжньою інстанцією відповідальності І. Кант визначає не державу, а постулати морального закону, які втілено в людській совісті. Але розуміючи, що «найкращий контролер – совість – не завжди може гарантувати дотримання принципу відповідальності», Кант вводить в систему цінностей абсолютний моральний закон усвідомлення покарання за його порушення [8]. Таким чином, виникнення відповідальності, як соціального явища можливе за умови попереднього пред'явлення певних вимог до поведінки людей, закріплених в соціальних нормах. Сама відповідальність визначається рівнем розвитку суспільної свідомості, рівнем соціальних відносин, існуючими соціальними інститутами.

Класифікація відповідальності як соціального явища залежить від сфери соціальної діяльності, у зв'язку з чим виділяють політичну, моральну, суспільну, юридичну та інші види відповідальності. Відповідальність соціальна і юридична співвідносяться один з одним як рід і вид. Так їх розглядає не тільки загальна теорія права, але і всі галузеві юридичні науки.

Політична відповідальність – усвідомлення необхідності виконання вимог, що впливають з політичних норм, а також засудження за їх невиконання або неналежне виконання через некомпетентність або корисливі інтереси. Діяльність політичних партій, органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб передбачає їх політичну відповідальність перед соціальними спільнотами, інтереси яких вони висловлюють. Зауважимо, що нерідко моральна відповідальність і засоби, що забезпечують її, виявляються навіть не менш ефективними, ніж це має місце в праві [14].

З психологічної точки зору відповідальність – це здатність особи дотримуватися соціальних норм. Структуру відповідальності як соціологічної категорії детально розглянув вчений М.О. Краснов, який визначив, що вона концентровано включає в себе свободу вибору варіанта поведінки суб'єктом відповідальності, який має свободу волі; встановлення моделі належної, очікуваної поведінки або, навпаки, поведінки неналежної; причинно-наслідковий зв'язок між поведінкою і її наслідками; інстанцію відповідальності; контроль і оцінку поведінки; можливість несприятливих наслідків для відповідального суб'єкта, визнаного винним [15].

У філософії загальноновизнаною є думка, що про відповідальність суб'єкта суспільних відносин можна говорити лише, з'ясувавши співвідношення між необхідністю і свободою його поведінки. Відповідальність не має значення, якщо особа не є вільною у виборі своєї поведінки, чи не буде її розуміти, адже «Воля породжує відповідальність, відповідальність направляє волю» [16; 17].

Обговорюючи проблеми відповідальності, ми часто можемо опинитися в сфері інтересів юриспруденції. Не дивно, по-перше, теоретичні основи права значною мірою формуються етикою і соціальною філософією, невід'ємною частиною якої ми бачимо поняття відповідальності в цілому і соціальної відповідальності зокрема. А по-друге, одним з основних постулатів права є принцип рівності всіх членів суспільства (у разі правового регулювання соціальних процесів цей принцип набуває форми рівності всіх членів суспільства перед законом). Будь-яка істотна несправедливість в суспільстві може бути наслідком правопорушення [18].

Одним із основних інститутів права є інститут юридичної відповідальності. Юридична відповідальність відрізняється від інших видів соціальної відповідальності формальною ви-

значеністю, обов'язковим дотриманням правових норм, державним контролем за їх виконанням, застосуванням до правопорушника державного примусу, запобіганням правопорушень і охороною правопорядку.

Варто зазначити, що зараз в науці права немає єдиного визначення юридичної відповідальності. Одні вчені (Р. Енгабарян, Ю.К. Краснов, М.І. Матузов, О.Ф. Скакун, Б.Я. Токарев) вважають, що юридична відповідальність зводиться до здійснення санкцій верховенства закону, тобто заходів правового примусу [19, с. 186], на думку Л.С. Явіч, юридична відповідальність – це застосування санкції порушеного закону [20, с. 136], М.І. Матузов і А.В. Малка вважають, що це один з видів соціальної відповідальності особистості, ключовою особливістю якої є те, що вона пов'язана з порушенням правових норм, яким є апарат державного примусу [21, с. 443].

Однією з функцій держави є захист прав громадян і захист державного устрою. Тобто держава захищає за допомогою правових інструментів і публічні, і приватні інтереси. Нам імпонує наукова позиція Ф.В. Тарановського, який поділяє правовідносини на публічні та приватні залежно від участі носіїв примусової державної влади, зокрема, на думку правознавця, правовідносини є публічними в разі, якщо одним із суб'єктів є держава (через її органи) зі специфічним характером носія примусової влади. У приватних відносинах держава не бере участі як суб'єкт або виступає учасником правовідносин лише як носій майнових інтересів [22, с. 237]. Зазначені правовідносини є класичним видом публічно-правових відносин, їх особливістю є те, що вони, як правило, мають вертикальну спрямованість і є підпорядкованими, оскільки суб'єкти публічної влади займають чітко визначене місце в ієрархії державного механізму і мають певний діапазон повноважень. У процесі правовідносин суб'єкти реалізують свої права, здійснюють повноваження, виконують функції і реалізують завдання, покладені на них законом.

Юридична відповідальність в приватних правовідносинах настає за порушення договору і виражається у вигляді матеріальних санкцій: примусового стягнення боргу, накладення штрафу тощо. Здійснювати юридично значущі дії і, відповідно, нести відповідальність за їх вчинення може тільки особа, яка є дієздатною відповідно до норм закону.

Якщо йдеться про юридичну відповідальність у приватно-правових відносинах, ключовим є поняття дієздатності особи. Коли ж мова йде про юридичну відповідальність за вчинення правопорушення, доречніше використовувати термін деліктоздатність.

Юридична відповідальність в публічно-правових відносинах настає тільки за вчинення деліктів. У римському праві під деліктом (правопорушенням) малося на увазі вчинення діяння, що порушує правовий припис або заборону, внаслідок чого відбулося заподіяння шкоди іншій особі, її сім'ї або майну. Наслідком здійснення делікту була відповідальність, яка наставала за наявності таких умов: деліктоздатність правопорушника, вина, вчинення правопорушення [23].

Загальноприйнятою парадигмою є науково обґрунтований і підтверджений практикою підхід про те, що публічні делікти – правопорушення за суспільною значущістю вчиненого протиправного діяння поділяються на злочини (суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину – ст. 11 Кримінального кодексу України) [24] і проступок (протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління – ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення) [25; 26].

Слід зазначити, що склад злочину, як і склад проступків може бути встановлений тільки законом. Помилковою є думка про те, що склад проступків може бути встановлений підзаконними актами. Також не можна допускати, щоб норми закону, які регламентують відповідальність, мали бланкетний (відсильний) характер до будь-яких правил або інструкцій тощо.

Як злочин, так і проступок можуть здійснюватися особою під час діяльності в будь-якій сфері. Зокрема і в управлінській – адміністративній. Усі проступки є порушенням дисциплінарних правил, незначним відступом від загальноприйнятих норм поведінки. Злочини ж є проявом неприйняття особою засад суспільства. Зазначимо, що в першому випадку особа несе дисциплінарну відповідальність у вигляді стягнення, а в другому – кримінальну відповідальність у вигляді покарання.

Головною помилкою вітчизняної науки було те, що цей поділ деліктів (правопорушень) за ступенем суспільної небезпечності було поставлено в один ряд з іншими класифікаціями, що і призвело до певної плутанини. Тому зараз актуальна необхідність чіткого розмежування злочинів і проступків, недопущення змішування цих понять в жодному нормативному акті, який регламентує покарання за ці різні, діаметрально протилежні дії [27].

Поведінка суб'єктів державно-владних повноважень визначається нормами законодавства, які мають імперативний характер. Обов'язок користуватися правами характерний для більшості публічних прав, тоді як у приватної особи такого обов'язку не існує. Так, наприклад, особа, призначена на посаду професійного судді і наділена Конституцією і Законом України «Про судоустрій і статус суддів» правом здійснювати правосуддя, зобов'язана сумлінно здійснювати свої права, при цьому не може використовувати їх виключно на власний розсуд або за власним бажанням. Що стосується приватно-правових відносин, то особа є самостійним розпорядником своїх прав і вільна у вирішенні питань щодо користування наданими їй законом правами. Поділ правовідносин на публічні та приватні – парадигма, доведена римськими юристами.

Видами юридичної відповідальності є кримінальна відповідальність (засудження від імені держави за вироком суду особи, яка вчинила злочин, і застосування до неї примусових, у формі покарання або інших заходів кримінальної відповідальності, передбачених Кримінальним кодексом України. Безпосередньо кримінальна відповідальність настає після доведення вини особи в законному порядку і встановлення її обвинувальним вироком.

Тобто кримінальна відповідальність набирає форму свого реального існування після засудження особи судом за вчинене діяння і винесення обвинувального вироку і дисциплінарна відповідальність (обов'язок працівника відповідати перед роботодавцем за скоєний ним дисциплінарний проступок і понести дисциплінарне стягнення, передбачене нормами трудового права).

Головним завданням кримінальної відповідальності є покарання злочинця та запобігання подальших правопорушень, тоді як ключове завдання дисциплінарної відповідальності – виховання особи, яка вчинила проступок, і профілактика подальших правопорушень.

На думку М.І. Коржанського, дуже актуальна зараз «... масштабна декриміналізація українського законодавства і саме в розрізі цих двох парадигм слід розглядати питання внесення змін до законодавства, особливо в ту його частину, яка стосується юридичної відповідальності. Суть відходу від радянської моделі полягає зовсім не в перенесенні норм з КУпАП до КК України, а навпаки, зменшення карального і адміністративного впливу держави. Від карального до правозахисного! – сутність людиноцентристського підходу в кримінальному праві. Від адміністративного тиску в публічно-сервісних функціях – сутність людиноцентристського підходу в адміністративному праві. І при цьому теорія права є фундаментом для інноваційного розвитку права України, втіленого в законодавство» [28].

Висновки. Таким чином, юридична відповідальність як соціальне явище – необхідна умова розвитку і ефективного функціонування держави, її ефективність залежить від механізмів реалізації відповідальності перед особою і визначається рівнями розвитку суспільної свідомості, соціальних відносин та існуючими соціальними інститутами.

На сьогодні реальною загрозою національній безпеці стала теоретично необґрунтована новелізація законодавства про відповідальність за правопорушення. Хаотичне, безсистемне нагромадження бланкетних норм у базових кодексах, введення нових визначень і дефініцій в законодавство про кримінальну відповідальність, нерозуміння суті дисциплінарної відповідальності за проступки, створення нових органів, які проводять адміністративну діяльність, що здійснюється у сфері функціонування інших державних органів, призвели до реальної безвідповідальності посадових осіб органів державної влади та незахищеності громадян від протиправних дій правопорушників.

В Конституції України зазначається, що особа може нести відповідальність тільки за правопорушення, які визначено в законодавстві. Закон має бути зрозумілим і дієвим. Пока-

рання справедливим і невідворотним [29]. Разом із тим закон тільки тоді буде дієвим, коли в ньому будуть присутні всі складові правової норми: гіпотеза як правило поведінки; диспозиція – порушення цього правила; санкція – покарання за порушення [27].

Список використаної літератури

1. Грішнова О.А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. №1 (15). С. 39–46.
2. Яковлев Б.С. Ответственность как фактор регуляции поведения личности. М., 1978. 245 с.
3. Грищук В.К. Соціальна відповідальність: навч. посіб. Львів, Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 152 с.
4. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, Ірпінь: Перун, 2005, 1728 с.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1984. 816 с.
6. Розенталь М.М. Философский словарь, 5-е издание. М.: Мысль, 1975. 617 с.
7. Швець О.В. Відповідальність як соціальне явище: теоретико-правові засади. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. №1. С. 84–92.
8. Вебер М. Политика как призвание и профессия: избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. 697 с.
9. Нерсесянц В.С. Проблемы общей теории права и государства: учебник. М.: НОРМА-ИНФРА, 2002. 259 с.
10. Охріменко О.О., Іванова Т.В. Соціальна відповідальність: навч. посіб. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 2015. 180 с.
11. Платон. Закони. Харків: Легас, 2002. 48 с.
12. Дынник М.А. Древняя Греция: собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура. М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. 239 с.
13. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. М.: Мысль, 1991. 36 с.
14. Бернштейн Д.И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения. Ташкент: Фан, 1989. 150 с.
15. Краснов М.А. Ответственность в системе народного представительства: методологические подходы. М.: РАН, 1995. 55 с.
16. Косолапов Р.И. Свобода и ответственность. М.: Политиздат, 1969. 95 с.
17. Лейст О.Э. Санкции в советском праве. М.: Госюриздат, 1962. 238 с.
18. Радугин А.А. Правоведение. М.: Центр, 2003. 288 с.
19. Столяров Л.Д. Основы государсва и права: учебн. пос. Ростов-на-Дону, Феникс, 1996. 320 с.
20. Явич Л.С. Общая теория права. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 285 с.
21. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. М.: ИД «Дело» РАНХиГС, 2015. 528 с.
22. Тарановский Ф.В. Энциклопедия права. СПб: Лань, 2001. 560 с.
23. Петков С.В. Римське право як основа для побудови сучасної ефективної публічно-правової моделі відносин між владою та громадянином: питання юридичної деліктології. *Форум права*. 2011. №1. С. 756–770.
24. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 №341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №25–26. ст.131.
25. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. №8074-10-ВР. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до №51. ст. 1122, 1123.
26. Петков С.В. Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення. К.: Юрінком Інтер, 2020. 792 с.
27. Петкова С.В., Копотун І.М. Деліктологія: монографія. Кувівце: Академія ГУСПОЛ, 2020, Т. 1. 438 с.
28. Коржанський М.Й. Нариси кримінального права. К.: Генеза, 1999. 208 с.
29. Конституція України 1996 року 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. ст. 141.